

Втрати і реституція археологічних та культурних артефактів в Україні

частина перша

Свій історичний шлях до незалежності український народ пройшов через безліч випробувань і трагічних втрат. Серед найбільш болючих була втрата незліченних культурних скарбів – національних реліквій, розкрадених у бурхливі періоди війн, бездержавності та хаосу. Масштаби втрат за всі ці роки є настільки великими, що й досі не піддаються підрахунку і можуть бути порівнянні тільки з гуманітарною катастрофою, яка не має термінів давності.

З території України протягом століть вивозилися колосальні масиви унікальних культурних цінностей, які стали надбанням музеїв і приватних колекцій інших країн. У вражаючих масштабах відбувалося цілеспрямоване вивезення українських культурних цінностей до Росії внаслідок імперіалістичної політики Російської імперії та СРСР, де вони концентрувалися переважно в музеях Москви й Санкт-Петербурга. Значних втрат українським культурним цінностям було завдано під час Першої світової війни та Української революції 1917-1921 років, коли територія України стала ареною жорстоких бойових дій, чужоземних інтервенцій та

зміни влади. Унаслідок пограбувань та реквізицій велику кількість цінних об'єктів було вивезено німецькою, австрійською, польською та червоною арміями, а також приватними особами.

Наступним нищівним ударом по національній культурній спадщині стала Друга світова війна, унаслідок якої Україна втратила таку кількість найцінніших музейних, архівних та книжкових фондів, яка дозволяє говорити про справжню катастрофу, «культурний апокаліпсис», наслідки якого відчуваються й дотепер. Лінія фронту вогненным валом двічі пройшла через усю територію України. Культурні цінності масово нищилися під час бойових дій. Безліч цінних об'єктів, у тому числі цілі музейні колекції безслідно зникли під час евакуації до східних районів СРСР. Водночас переважна кількість втрат культурних цінностей була пов'язана з діяльністю спеціальних підрозділів німецьких і румунських окупаційних військ та адміністрацій, які цілеспрямовано розшукували та вивозили з окупованої ними території України культурні цінності, у тому числі внаслідок масового мародерства на окупованій території. Наслідком подій Другої світової війни був той факт, що впродовж усіх повоєнних десятиліть тема розшуку та повернення втрачених і переміщених культурних цінностей стала незмінним і важливим предметом широкого міжнародного співробітництва. Учасником цього процесу була і є Україна, спочатку як частина колишнього СРСР, а згодом і як незалежна держава.

Новим руйнівним етапом знищення культурної спадщини в історії України стала розв'язана Росією в 2014 році війна. А за один рік повномасштабної війни 2022-2023 років, згідно з проведеними Київською економічною школою підрахунками, станом на квітень 2023 року загальні прямі збитки, завдані окупантами, сягнули вже 147,5 млрд доларів. З них 11,3 млрд припадають на освітню й культурну галузі. Росіяни поцілюють в українські культурні заклади не випадково, адже це є частиною гібридної війни Росії проти України, яка має на меті знищити українську ідентичність та історичну пам'ять. Втрати музейних фондів неможливо буде поррахувати

до повної деокупації України. Але вони вже вражають. Від викраденого окупаційною адміністрацією скіфського золота з Мелітопольського краєзнавчого музею, картин Куїнджі й Айвазовського в Маріупольському художньому музеї до затоплених унаслідок руйнації загарбниками греблі Каховського водосховища експонатів з музеїв Лівобережжя. Загалом же руйнацій та пошкоджень зазнали 63 музеї, 305 релігійних споруд, 569 архітектурних пам'яток.

Ідея повернення в Україну втрачених культурних цінностей набула розмаху ще на початку ХХ ст., під час боротьби за державну незалежність України, і стала одним з вагомих факторів українського національного піднесення, формування внутрішньої та зовнішньої політики на державному рівні. А з проголошенням незалежності перед Україною постали й інші завдання у сфері розшуку й повернення втрачених культурних цінностей. Нових значних втрат культурній спадщині завдається неконтрольованим «тіньовим» ринком предметів старовини й мистецтва та їх нелегальним вивозом поза межі України. З іншого боку, для України відкрилися широкі можливості співпраці з українською діаспорою у світі, зокрема, у виявленні та вивченні тих культурних надбань українського народу, які зосереджені поза межами України.

*Перша світова війна та Українська революція:
втрати культурного надбання*

Під час Першої світової війни українські землі входили до складу протилежних воюючих сторін. Кожна з них вивозила пам'ятки історії та культури за їх межі. Це відбувалося різними шляхами – від організованих евакуацій у глибокий тил із прифронтових районів до санкціонованого або стихійного розграбування території ворога всупереч існуючим міжнародним угодам та конвенціям, ратифікованим ними. У тому числі такі дії вчинялися Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією, які станом на той час були учасниками Гаазької конвенції 1907 року. Так, у травні 1915 року австро-

угорські війська захопили Почаївську лавру. Майно, яке не було евакуйоване, розграбували [Богуславский 1979, с. 84].

Від дій австро-угорської армії постраждав також меморіальний комплекс, створений напередодні Першої світової війни на місці Берестецької битви 1651 року в селі Пляшева Дубенського району Рівненської області. Після виявлення в урочищі Монастирщина численних козацьких поховань у 1910–1914 роках тут було споруджено унікальний меморіальний храм-усипальницю в пам'ять про героїв-козаків, що полягли в битві проти польської армії. 2 червня 1914 року відбулося урочисте відкриття церкви-пам'ятника святого Георгія Переможця, у якій розміщувалися три престоли, розташовані один над одним. Архітектурний проект храму виконав архітектор В. Максимов під керівництвом О. Щусєва. Внутрішні й зовнішні розписи храму здійснив відомий художник І. Їжакевич [Памятники градостроительства 1985, с. 334]. У кінці травня 1915 року територія Пляшевої підпала під окупацію австро-угорської армії. Меморіал на «Козацьких могилах» піддався частковому розоренню. У невідомому напрямку було вивезено дзвін та картини І. Їжакевича (є дані про 16 одиниць, що їх, за однією з версій, використали для перекриття бліндажів в окопах). У самому храмі австрійські військові розмістили конюшню. Окрім того, у селі влітку 1916 року австрійські солдати дотла спалили церкву на честь Казанської ікони Божої Матері [Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви»].

Слід зазначити, що вивезення культурних цінностей унаслідок дій військових та влади Австро-Угорщини відбувалося й за інших обставин, що засвідчує доля Богородчанського іконостасу церкви Пресвятої Трійці з містечка Богородчани Руського воєводства Австро-Угорської імперії (тепер селище в Івано-Франківському районі Івано-Франківської області). Серед його основних творців був Йов Кондзелевич – один з найяскравіших митців, котрі на межі XVII–XVIII ст. визначали шляхи розвитку українського живопису на теренах Галичини та Волині. У 1880 році про унікальний

іконостас стало відомо науковцям, а в 1885 році його було внесено до реєстру пам'яток державного значення. Під час Першої світової війни, коли влітку 1916 року відбувся масштабний наступ російської армії на територію Східної Галичини, щоб врятувати іконостас від імовірних обстрілів, пошкодження чи знищення, його за дорученням австрійської влади було демонтовано австрійськими військовими за допомогою місцевих жителів і вивезено вантажівками до Відня. У жовтні 1916 року за сприяння Центральної комісії з охорони пам'яток у Відні Богородчанський іконостас перевезли до Австрійського імператорського-королівського музею мистецтва і промисловості. Після завершення Першої світової війни на початку 1920-х років іконостас передали Польщі, і він потрапив до одного з варшавських музеїв. Лише у 1924 році на вимогу громади Богородчан та за активної підтримки митрополита Андрея Шептицького офіційна влада Польщі дала згоду на перевезення іконостасу до Львова, де він був розміщений «для музеологічного переховування» в Національному музеї, поки не буде збудована в Богородчанах нова церква. Але, коли в 1934 році церкву святого Івана Богослова збудували, іконостас так і не повернули до неї, і він залишився у фондах Національного музею у Львові [Романюк 2019].

Не минулася без наслідків і присутність на території України німецької армії, яка ввійшла до неї за умовами Брестського мирного договору 1918 року.

Німецький генерал Менгельбір намагався здійснити самочинні археологічні розкопки на місці відомої археологічної пам'ятки Салтівський могильник та городище VIII–X ст., що розташована біля с. Верхній Салтів на Харківщині. Вона була відкрита 1900 року та дала назву салтівській археологічній культурі, пов'язаній з існування Хозарського каганату. Лише завдяки рішучій позиції відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтв та національної культури Української Держави під керівництвом М. Біляшівського, яку підтримав український

уряд, цю спробу незаконного розграбування унікальної пам'ятки культури вдалося вчасно зупинити [Кот 2015, с. 17].

Але особливо великих втрат культурним цінностям України під час Першої світової війни було завдано російською армією та діями російського уряду в цілому.

Слід зазначити, що під час наступу російських військ на території Галичини й Буковини у складі російської армії діяли спеціальні експерти, які цілеспрямовано відбирали музейні, архівні та бібліотечні збірки, окремі предмети старовини та мистецтва. Значна частина цих історичних та мистецьких пам'яток була вивезена до Росії і потрапила до Москви, петербурга та інших великих російських міст. Під час першої окупації Галичини, яка до війни входила до складу Австро-Угорщини, з Петрограда до Львова прибув уповноважений від Російської академії наук професор Є. Шмурко, який мав надзвичайні повноваження та завдання відшукати найцінніші історичні пам'ятки та відправляти їх до Росії. Для відбору культурних цінностей він вивчав публікації, опитував львівських науковців та оглядав фонди наявних збірок. Російські фахівці проводили описи, інвентаризацію фондів, готували до відправлення в Росію багато цінних експонатів – особисті речі відомих українських діячів, старовинні ікони, рукописи, стародруки, предмети мистецтва, нумізматичні колекції, археологічні знахідки та скарби тощо [Берест 2008, с. 429–434].

Відомо, що внаслідок таких дій зі Львова до Ростова російські військові відправили експонати Музею Львівської Ставропігії разом з бібліотекою, що їх протягом тривалого часу збирали галицькі митрополити. Російські військові заарештували і вислали вглиб Росії видатного українського церковного і культурного діяча Галичини митрополита Андрея Шептицького. До того ж під час обшуку в нього було конфісковано й вивезено до Петрограда кілька скринь з історичними документами, які він збирав упродовж багатьох років [Лозенко 1994, с. 88]. Така ж доля чекала на директора Національного музею у Львові І. Свенцицького – його також було

затримано й вислано спочатку до Києва, а згодом далі – аж до Сибіру. Музей закрили, провели інвентаризацію його фондів. Найцінніші експонати було запаковано та підготовлено до відправлення. Лише завдяки поспішному відступу російських військ зі Львова вони залишилися в музеї. Але чимало пам'яток були викрадені або пошкоджені російськими солдатами. Тоді ж конфісковано особистий архів митрополита А. Шептицького, розграбовано бібліотеку Академічної громади – рідкісні українські стародруки, рукописи, картини безжалісно нищилися російськими солдатами, досить часто їх просто спалювали, розводячи на вулицях велетенські багаття [Берест 2008, с. 429–434].

Є підстави припускати, що саме під час російської окупації Львова та вивезення з нього значних культурних цінностей до Росії було переміщено унікальний історичний документ – грамоту молдавського господаря Олександра Доброго від 8 жовтня 1408 року на право торгівлі львівським купцям у зв'язку з митним договором, який він уклав з ними. Грамота написана староруською мовою і містить першу відому писемну згадку про Чернівці. У той час місто входило до складу Молдавського князівства як прикордонне місто з Польщею, через нього проходив торговельний шлях зі Львова на Сучаву. Протягом багатьох десятиліть про долю грамоти не було відомо, хоч її пошуками займалися чимало науковців. І лише у 2007 році з'ясувалося, що ця грамота зберігається у відділі писемних згадок Державного історичного музею у Москві [http://www.patent.net.ua/intellectus/inteligibilisation/clear_up/1529/ua.html].

У Перемишлі професор Шмурко вилучив і доставив до Петрограда легендарну митру папи Інокентія IV, прислану князеві Данилу Романовичу Галицькому на коронування королем Руських земель у 1253 році [Сергійчук 1990, с. 43]. У січні 1914 року російська армія вщент знищила Подільський музей Товариства «Народна школа» в Тернополі, який щойно урочисто відкрили в 1913 році і колекції якого налічували до 100 тисяч фондів одиниць - усі його фонди вивезли до Петрограда. Унаслідок цього музей

припинив свою діяльність і відновив її за громадські пожертви лише 1930 року. За рік перед тим тільки невелика колекція монет повернулася в Тернопіль за підсумками виконання Ризького мирного договору 1921 року [<https://tokm.com.ua/istoriya-muzeyu>].

Окрім того, при відступі з Галичини російська армія реквізувала майно, нищила будівлі й садиби не лише на територіях, що входили до складу Австро-Угорщини як противника у війні, а й у межах російської імперії. Як згодом зазначали власники втраченого майна в численних скаргах, на підставі розпорядження начальника штабу Південно-Західного фронту від 13 липня 1917 року, відступаючи, російські війська грабували й руйнували все довкола, пояснюючи свої дії наказом начальства «нічого не залишати ворогу». У цьому зв'язку суттєвим для підтвердження організованого характеру таких дій та їх юридичної оцінки є той факт, що військовим відомством Росії в 1916 році було затверджено наказ № 558, за яким уряд мав відшкодувати населенню прифронтових районів нанесені діями російської армії збитки [<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/41676-rossiya-voennoe-ministerstvo-prikazy-po-voennomu-vedomstvu-po-godam-spb-1853-1917>].

В умовах відступу російської армії масово евакуювали українські музеї, визначні приватні збірки та окремі експонати вглиб території Росії. Так, у 1915 році було евакуювано до Москви цінні фонди Київського міського художньо-промислового та наукового музею. Тоді ж вивезли до Москви значну частину колекції західноєвропейського та російського живопису Ханенків, розподіливши її між Рум'янцевським музеєм, Третьяковською галереєю, музеєм Морозова та Історичним музеєм. [Макаренко 1992, с. 122.] У Казань відправили музей Київської духовної академії. До Москви й Курська з Київського артилерійського складу евакуювали всю старовинну зброю, у тому числі гармати колишнього Київського магістрату. Намагалися переправити в Москву і значну частину зібрання відомого київського колекціонера О. Гансена, але вона по дорозі

осіла в Сумах, не доїхавши до місця призначення. Краєзнавчий музей з маєтку барона Ф. Штейнгеля в с. Городок на Волині перевезли на Кубань, де він перебував у садибі його брата. За деякими даними, частина цінного зібрання потрапила до Армавіра разом з визначною колекцією барона де Шодуара з Житомирщини. А окремі фонди музею нині перебувають в російському Державному ермітажі. Зі Свято-Покровського собору м. Охтирки забрали і вивезли до Державного ермітажу картини Мурільо. Із Житомира до Харкова евакуювали цінності Волинського єпархіального давньосховища, фонди якого 1911 року поповнилися унікальними зібраннями Волинського Свято-Володимирського православного братства [Кот 1995, с. 46].

За розпорядженням російського уряду з України вглиб території Росії було вивезено багато вагонів із церковними дзвонами та іншим майном із храмів Волині й Поділля. Значна частина цих реліквій опинилася в курському гарматному складі, інші були розкидані по станціях московської, воронезької та нижньоновгородської залізниць. Очевидці цих подій на Волині засвідчували, що евакуація церковного майна проводилася під примусом військових і під загрозами артилерійських обстрілів селищ і містечок. Церковне майно поспіхом складали в ящики, мішки та рогожі, підводами відвозили на найближчу станцію і здавали начальнику станції. Куди його відправляли потім, людям не повідомляли [Кот, Нестуля 1996, с. 210].

Якщо колекції музеїв Ханенків та Київської духовної академії вдалося повернути в 1920-х роках в Україну (хоч і не без втрат), то подальшу долю інших збірок та майна встановити не вдалося й дотепер.

Найбільших збитків культурній спадщині України було завдано під час революційних подій 1917-1921 років та війни з більшовицькою Росією. У загальній атмосфері хаосу та зміни влади культурна спадщина України зазнала нових втрат. У цей час значна кількість культурних цінностей потрапила за межі України, їх вивозили власники за кордон подалі від

кривавих подій. Вивозили перекупники, що скуповували цінне майно, награване бандами та селянами в покинутих поміщицьких садибах. За свідченнями сучасників, у той час ринки були переповнені цінними скульптурами, картинами, старовинною зброєю, виробами із золота та срібла, рукописами та стародруками, архівними документами. Вивозили культурні цінності окупаційні війська, які грабували музеї та приватні колекції. Зрештою, вивозили пам'ятки культури уряди, змушені евакуюватися внаслідок неодноразових змін свого становища в Україні.

Так, уже восени 1917 року російські солдати, що перебували під впливом більшовиків, вчинили напад на палац князя Р. Сангушка в його маєтку біля м. Славути на Волині. Газета Гадяцького земства 6 листопада повідомила про варварське розграбування маєтку та навела подробиці цього злочину: «Арештували генерала, котрий жив у палаці, а князя Сангушка, діда 89 літ, витягли на двір і стали бити <...> Всадили йому штика в спину, а потім у груди і князь помер на місці<...> Палац розграбували, потім запалили<...> В палаці князя Сангушка були великі й коштовні збірки книжок, історичних рукописів, дорогого малювання, стародавньої зброї, посуду тощо. Все згинуло дощенту. Од палацу zostалися тільки обгорілі стіни» [Рудий 2011, с. 72].

Більшовицькі війська під командуванням В. Антонова-Овсієнка та М. Муравйова, які в грудні 1917 – січні 1918 року розпочали наступ на Київ з північного сходу, супроводжували свій шлях чи не в кожному українському місті кривавим терором. Особливо постраждали культурні цінності Києва, у якому було зруйновано й пошкоджено безліч архітектурних пам'яток, знищено й розграбовано музейні та архівні збірки. Під час січневого штурму Києва у 1918 році більшовицькі війська під командуванням Муравйова піддали артилерійським обстрілам найвизначніші архітектурні пам'ятки міста, серед них – Софійський і Михайлівський собори, Успенський собор, дзвіниця та ряд інших пам'яток Києво-Печерської лаври, Військово-Микільський собор, Андріївська та Іллінська церкви, Володимирський собор,

будівля Київського університету, Педагогічний музей, де засідала Українська Центральна Рада, та інші. Від прицільного вогню більшовицьких гармат спалахнув будинок відомого вченого і президента УНР М. Грушевського. У полум'ї загинули зібрані ним цінні колекції - 123 старовинні українські та перські килими, збірки богемського, венеційського та українського скла, срібний, мідний та олов'яний посуд, церковні дарохранительниці, потири й чаші, близько ста одиниць старовинних західноєвропейських та українських виробів з порцеляни, колекція старовинного шитва (у тому числі ризи з батуринської мазепинської церкви), старовинні портрети українських діячів, старовинні меблі, давні зразки різьблення по дереву, рукописи та стародруки. Тоді ж загинула й колекція В. Кричевського, зібрана відомим художником упродовж тридцяти років, - близько 80 старовинних українських килимів XVIII ст., колекція з турецьких і перських килимів XVI–XVII ст., рідкісні французькі гобелени доби короля Людовика XVI із золотим шитвом, 500 керамічних та 100 скляних виробів різних століть, 50 срібних старовинних чарок, колекція давніх тканин та шитва сріблом, золотом і шовком від великокняжої доби, портрети козацької старшини, до 150 власних полотен митця [Эрнст 1918, с. 3-11].

Уже після окупації Києва більшовицькі війська захопили будинок відомого київського підприємця, громадського діяча, мецената й видатного колекціонера М. Терещенка. Будинок і наявна в ньому унікальна колекція творів мистецтва піддали погрому та розграбуванню. Було вкрадено 40 картин різних майстрів російської школи, 188 етюдів та ескізів Верещагіна, одну гравюру Крамського, 3 бронзові статуї і 44 художні альбоми. Серед спаплюженого й знищеного був один мармуровий бюст, 4 етюди Верещагіна та 24 картини [Эрнст 1918, с. 3-11].

За деякими даними, частина творів з колекції Терещенка згодом потрапила до фондів Державного російського музею в Петербурзі [Кот 1995, с. 54].

Змушені підписати ув березні 1918 року Брестський мирний договір, більшовики робили все можливе, щоб вивезти з України якнайбільше цінностей. У квітні того ж року нарком фінансів Радянської України В. Межлаук завантажив у Харкові два вагони з майном із захоплених банківських сховищ та сейфів і, причепивши їх до бронепотяга, з боями прорвався до Москви. За вивіз цих багатств він отримав особисту подяку від Леніна [Кончин 1990, с. 235].

Напередодні та під час мирних переговорів між Українською Державою та радянською Росією, що були зумовлені Брестським договором, центральним питанням стало визначення кордонів обох держав. Улітку 1918 року до Міністерства закордонних справ Української Держави стали надходити численні інформації про злочинні дії більшовицьких військ, які піддавали руйнуванню й спустошенню райони, що мали відійти до України. Особливо постраждали Гомельський, Конотопський, Глухівській, Новгород-Сіверський, Суразький повіти Чернігівської губернії. Як зазначалося в документах Міністерства закордонних справ Української Держави, «московські загони, залишившись по ту сторону демаркаційної смуги на території України, дивляться на неї як на край, що належить їм тимчасово, і дуже все руйнують» [Кот 2020, с. 208]. Ці ж райони потрапляли в зону дії циркуляра № 79 Всеросійської надзвичайної комісії, підготовленого на початку листопада 1918 року й адресованого всім губернським, повітовим та, особливо, прикордонним відділам ВЧК. Циркуляр зобов'язував вживати рішучих заходів «у разі можливості вивезення та втрати художньо-історичних цінностей і конфісковувати їх в таких випадках». Ця інструкція застосовувалася й на інших територіях України протягом наступних кількох років. Це засвідчує відправка 30 серпня 1920 року до Москви з Чернігова ювелірних виробів із золота та срібла, детальний опис яких налічував 460 номерів (у кожному з них містилось від 2 до 540 предметів) [Жуков 1989, с. 129].

Прикрі факти нищення українських культурних цінностей мали місце і в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського, який у квітні 1918 року змістив уряд Центральної Ради і узяв на себе всю повноту влади. Зокрема, драматичною була доля Державного військово-історичного музею, заснованого групою ентузіастів і завідувачем якого був О. Благодір. У квітні 1918 року музей було перенесено до флігеля Маріїнського палацу. Але в червні 1918 року на вимогу Міністерства внутрішніх справ голова військово-наукового відділу Генерального штабу полковник Мамонтов почав домагатися виселення музею із цього приміщення. 17 червня під загрозою розстрілу всі музейні експонати було викинуто з будівлі й складено на вулиці. Вони пробули там доволі тривалий час, потрапляли під дощі й зазнали пошкоджень та частково були розграбовані. Коли їх, зрештою, почали перевозити в інше приміщення на військових автомобілях, чимало вцілілих предметів зазнали додаткових пошкоджень або були й геть розбиті [Кот, Нестуля 1996, с. 166–168]. У середині лютого 1919 року в палаці Собанських у місті Бершадь Ольгопільського повіту Подільської губернії розквартирувався загін козаків армії Директорії УНР. Як згодом повідомляв член Ольгопільської повітової управи І. Христич, вояки опалювали приміщення старовинними фоліантами з бібліотеки, яка там зберігалася, книгами, надрукованими у Франції та Польщі [Нестуля 1994, с. 204–205].

Значної шкоди культурній спадщині України було завдано й Добровольчою армією генерала Денікіна. Так, після захоплення Києва в серпні 1919 року при ній було організовано «Комісію по реалізації воєнної здобичі». У тому числі «воєнною здобиччю» було проголошено і весь музейний фонд. Націоналізовані перед тим більшовиками культурні цінності продавали колишнім власникам за 30% їх ринкової вартості. Але фактично викупити музейні речі могли всі охочі. Головним розпорядником цієї комісії був С. Фарангольц. Крім того, білогвардійські офіцери під приводом «порятунку від більшовиків» предметів культури грабували приватні помешкання, у яких вони ще зберігалися. Унаслідок таких дій протягом 1919

року в Києві зникли відомі збірки Собанського, Любомирських, Замойських та низки інших [Кот 2020, с. 208].

Згодом, поразка у війні спричинилася до вимушеного виїзду в 1920 році уряду та державних установ УНР в еміграцію. Разом з ними з України було вивезено за кордон урядові архіви, документи й матеріали військових частин. Так, зокрема, за кордоном опинилися архіви Ради народних міністрів Української Народної Республіки, Канцелярії Директорії УНР, Міністерства фінансів УНР, Міністерства народного здоров'я та опіки УНР, Міністерства закордонних справ УНР та посольств і дипломатичних місій і представництв УНР і Української Держави в Німеччині, Австро-Угорщині, Чехословаччині, Скандинавії та Угорщині, Військового міністерства УНР, Головного управління Генерального штабу УНР, Української військово-санітарної місії в справах українських військовополонених в Німеччині, Штабу 6-ї стрілецької дивізії Армії УНР, управління головного комісара уряду УНР та інші [Боряк 2011, с. 401–404]. Окрім того, в еміграції опинилася значна частина українських політичних, державних і військових діячів, визначних представників української культури й науки, які не прийняли більшовицького режиму і були змушені покинути Україну. Вони забирали із собою власні персональні архіви, наукові та творчі матеріали.

Безумовно, наведені приклади не вичерпують драматичного переліку українських культурних цінностей, які були втрачені в роки Першої світової війни, подій революції 1917 року та Українських визвольних змагань 1917–1921 років, захоплення території України іноземними військами. Особливо тяжкі наслідки для культурної спадщини України мала агресія більшовицької Росії проти Української Народної Республіки та тривала російсько-українська війна. При цьому значна кількість унікальних пам'яток культури було знищено або розграбовано й вивезено за межі території України. Ці дії мали як стихійний характер, так і містили всі ознаки організованого вилучення та наступного привласнення культурних цінностей. Додатковим фактором втрат культурних цінностей стала вимушена еміграція уряду УНР

та значної частини політичних, військових, наукових та культурних діячів, які вивозили із собою архівні документи, предмети старовини й мистецтва, матеріали власної наукової та творчої праці. Як зазначали провідні діячі охорони пам'яток України, «в жоднім краї не загинула за короткий час така кількість пам'яток, стільки музеїв, приватних збірок, книгозбірень, архівів, старовинних садиб і окремих мистецьких предметів» [Білокінь, Ернст 1988, с. 507].

Перші спроби реституції

під владою Української Центральної ради та УНР

Вимоги про повернення до України національних культурних надбань уперше пролунали після лютневої революції 1917 року. Ця ідея стала органічною частиною бурхливого національного піднесення, яке охопило українське суспільство. Вона мала значний вплив на діяльність Української Центральної Ради, і завдяки її провідним діячам завдання повернення пам'яток історії і культури українського народу було піднесено на рівень фундаментальних засад національної державної політики. Уперше питання повернення в Україну національних культурних цінностей було порушено на Всеукраїнському учительському з'їзді, що відбувся 5–6 квітня 1917 року в Києві. У постанові секції вищої школи, що працювала під час з'їзду, як одне з найактуальніших завдань зазначалося «перенесеніє на Україну архівних українських матеріалів з інших архівів і зібраніє їх в національному архіві України; перенесеніє і зібраніє в українські національні музеї предметів української старини, які вивезені були до різних держав і публічних музеїв поза межами України». Цю постанову було передано Українській Центральній Раді [Вісті 1917, 5 (май), с. 3]. На відкритому засіданні Комітету Центральної Ради 17 квітня обговорювалася можливість перевезення до Києва тих експонатів Ермітажу, які походили з України. Це відбувалося на тлі загрози захоплення Петрограда німецькою армією і

намірів влади евакуювати колекцію Ермітажу до Москви [Нестуля 1994, с. 16.].

Пізніше, 6 травня 1917 року, на вечірньому засіданні Першого всеукраїнського військового з'їзду розглядалося питання про створення на основі «українізованих» частин російської армії українських національних збройних формувань. Під час обговорення доповіді, з якою виступив С. Петлюра, постало питання про долю українських козацьких клейнодів у Росії. У схваленій з'їздом резолюції «Про українські клейноди та про перший Український козацький імені Богдана Хмельницького полк» було підтримано вимогу щодо їх повернення в Україну, до Українського національного музею в Києві [Вісті 1917, 7 (травень)].

Однак утілити в життя ухвалені рішення було складно з кількох причин. По-перше, вони полягали в складних і напружених стосунках між Українською Центральною Радою та Тимчасовим урядом. З 25 квітня 1917 року за ініціативою українців розпочалися двосторонні переговори щодо визнання Тимчасовим урядом української автономії. Вони тривали понад місяць, проте завершилися безрезультатно. На засіданні спеціальної урядової комісії, яке тривало 20–21 травня, українським представникам було заявлено про те, що задовольнити вимоги Центральної Ради неможливо. По-друге, з кінця квітня спостерігався масовий від'їзд українських діячів з Петрограда, що ускладнило формування українського представництва у столиці Росії. Про це, зокрема, доповідав Комітету Центральної Ради Д. Дорошенко. Очевидно, що умови та загальна атмосфера, які панували в цей час у Петрограді були малосприятливі для українства, про що Дорошенко повідомив короткою фразою: «Всі хочуть тікати <...>». По-третє, за відсутності структурованих і повноважних органів, які б здійснювали владні функції під егідою Центральної Ради, завдання повернення національних реліквій в Україну не були забезпечені організаційно та фінансово [Українська Центральна Рада: документи і матеріали 1996]. У відповідь на демарш Тимчасового уряду, четверта сесія Української Центральної Ради,

яка розпочала роботу 1 червня 1917 року, констатувала, що таким чином він порушив задекларований ним же принцип самовизначення народі, і ухвалила необхідним звернутися до українського народу із закликом негайно приступити до формування засад автономного устрою в Україні. 10 червня було ухвалено Перший Універсал Центральної Ради, 15 червня було оголошено про утворення Генерального секретаріату Української Центральної Ради (на чолі з В. Винниченком), який став фактичним українським урядом. 23 червня створення Генерального секретаріату та його персональний склад підтримала П'ята сесія Центральної Ради. Генеральним секретарем справ освітніх затвердили відомого громадського діяча, педагога, літературознавця й письменника Івана Стешенка. А 3 липня 1917 року Тимчасовий уряд був змушений офіційно визнати Українську Центральну Раду та її Генеральний секретаріат.

Але, незважаючи на гострі політичні дискусії, питання повернення з Росії культурних цінностей не було знято з порядку денного. Характерно, що вимоги щодо повернення національних реліквій дуже скоро поширилися й на архіви. 28 червня 1917 року на засіданні Української Центральної Ради з позачерговою заявою щодо повернення з Росії українських архівів виступив Микола Ковалевський. У протоколах засідань Центральної Ради залишився такий запис: «З позачерговою заявою від фракції соціалістів-революціонерів виступає т. Ковалевський. Зміст заяви – доручити Генеральному секретаріатові освіти, аби українські архіви, що знаходяться у Великоросії, було повернуто на Україну. Пропозиція ухвалюється» [Українська Центральна Рада 1996].

Наприкінці липня 1917 року відбулася нарада щодо організації департаменту мистецтв при Генеральному секретарстві народної освіти, у якій взяли участь Д. Антонович, М. Старицький, К. Широцький, М. Бурачек, Ф. Красицький, О. Олесь, М. Грушевська та інші діячі. Учасники наради визнали доцільним створити в структурі департаменту відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва. Проект положення такого відділу, невдовзі

розроблений М. Біляшівським, передбачав, що він мав здійснювати загальне керівництво справою обліку, реєстрації, збереження, вивчення та популяризації пам'яток. У тому числі, відділ мав отримати повноваження щодо недопущення вивезення визначних культурних цінностей поза межі України. Микола Федотович Біляшівський був одним з ініціаторів створення та фактичним керівником Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні, який як громадська установа був заснований 12 травня 1917 року, членом багатьох інших діючих наукових та пам'яткоохоронних товариств. Тож офіційне призначення М. Біляшівського на посаду голови відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва у вересні 1917 року було цілком закономірним [Нестуля 1994, с. 60].

М. Біляшівський розробив і подав на затвердження генерального секретаря народної освіти І. Стешенка широку програму пам'яткоохоронних заходів та одразу розпочав утілювати ті з них, які можливо було реалізувати в тогочасних умовах. Серед пріоритетних напрямів його діяльності була і справа повернення в Україну національних реліквій. 29 вересня 1917 року М. Біляшівський звернувся з листом до І. Стешенка, у якому знову привернув увагу до цього питання. У листі містився приблизний перелік клейнодів українського козацтва в сховищах Москви та Петрограда, який би міг бути основою майбутнього реєстру. На думку М. Біляшівського, з Петрограда поверненню підлягали козацька зброя та прапори з Ермітажу, прапори з Самсонієвського собору, церковні речі із січової церкви, із церкви І-го кадетського корпусу, гармати з гербом Мазепи і козацька зброя з Артилерійського музею. Крім того, мова йшла про козацькі прапори, булави, перначі, зброю зі Збройної палати в Москві [Нестуля 1994, с. 60].

Тоді ж у листі до комісара в справах України при Тимчасовому уряді П. Стебницького І. Стешенко попросив його вжити всіх заходів, щоб доручення Центральної Ради щодо повернення пам'яток української історії та культури було виконано, а також повідомив, що складання їх повного реєстру в музеях і збірках Петрограда доручено В. Щавинському, а Москви –

О. Новицькому. Усі залучені до справи повернення українських культурних цінностей діячі поставилися до неї з ентузіазмом [Нестуля 1994, с. 60].

Невдовзі відділ охорони пам'яток отримав повідомлення О. Новицького про українські реліквії, що зберігалися в церквах Москви, вивезені з України старовинні рукописи та стародруки, автографи Д. Апостола, І. Мазепи тощо. Про виявлені в архівах та приватних колекціях Москви документи з історії України О. Новицький неодноразово інформував також відомого українського історика й археографа Олександра Грушевського [Нестуля 1994, с. 61].

Таку ж діяльність вдалося розгорнути і в Петрограді. Під час одного з приїздів В. Щавинського в Україну, а саме 10 жовтня 1917 року, відбулася його нарада з М. Біляшівським, на якій розглядалися питання організації роботи з виявлення та повернення пам'яток української культури з Петрограда. Вони домовилися про утворення в Петрограді Товариства прихильників українських музеїв. Відповідно до затвердженого статуту Товариства, його члени брали на себе зобов'язання «сприяти музеям, що знаходяться на території, заселеній українським народом, в здійсненні їх культурних завдань». З цією метою вони мали допомагати існуючим музеям України у поверненні їх фондів, дослідженні музейних матеріалів та збиранні відомостей про пам'ятки української старовини. Товариство планувало також опікуватися відкриттям нових відділів при існуючих музеях, організацією виставок пам'яток, з'їздів діячів української культури. Воно сподівалося поширити свою діяльність на всю територію колишньої Російської імперії, відкриваючи в її найбільш значних культурних центрах свої представництва. Тоді ж велася мова про передання до України В. Щавинським його приватної мистецької збірки, яка налічувала 150 полотен найвидатніших малярів нідерландської та інших шкіл XVI–XVIII ст., а також власної бібліотеки з історії мистецтва. При цьому була досягнута домовленість про негайне перевезення картин в Україну, для чого технічний бік справи мав

забезпечити комісар в справах України при Тимчасовому уряді П. Стебницький [Нестуля 1994, с. 61].

Але більшовицький переворот восени 1917 року в Петрограді й Москві різко змінив політичну ситуацію в Росії. Намагаючись загравати з українцями, більшовицький уряд визнав справедливими їх вимоги щодо повернення національних реліквій. 16 листопада 1917 року Рада народних комісарів РСФРР розглянула питання про передання українському народові його історичних реліквій, узятих росіянами в українців як воєнні трофеї, і оголосила заяву, за якою, воно мало відбутися після консультацій із Центральною Радою. Було створено відповідну комісію з трьох осіб, якій доручалось підготувати процедуру передачі [Кот, Нестуля 1996, с. 24].

ЦВК РСФРР постановою від 24 листопада 1917 року оголосив, що передачу реліквій планувалось «зробити в урочистій формі народного свята перед Преображенським собором і за участі військових частин». Але вже дуже скоро більшовицький уряд відмовився повернути в Україну козацькі клейноди, які Сталін (у той час нарком у справах національностей більшовицького уряду) обіцяв передати українським військовим частинам, що вирушили з Петрограда до Москви. Проте, коли делегація петроградських українців за дорученням Центральної Ради звернулася до Сталіна, їм у брутальній формі було відмовлено. За деякими даними, він розірвав підписаний ним раніше документ. А того ж таки 1 грудня 1917 року РНК РСФРР ухвалила подальші переговори щодо повернення клейнодів проводити з пробільшовицькою українською фракцією Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету [Сергійчук 1990, с. 45].

У подальшому ситуація ще більш загострилася. 3 грудня 1917 року був підготовлений Леніним і затверджений більшовицьким урядом «Маніфест до українського народу», у якому Центральну Раду було звинувачено у відведенні українських частин із західного фронту, роззброєнні більшовицьких збройних формувань в Україні, пропуску через свою територію контрреволюційних військ генерала Каледіна і відмові у пропуску

військ більшовицької Росії. Висунуті ультимативні вимоги доповнювалися фактичним оголошенням війни українській владі. За лічені дні більшовицька армія почала захоплювати територію України.

Утім, незважаючи на розпочату російськими більшовиками війну та зупинку всіх офіційних переговорів, реальна практична робота зі створення реєстрів українських культурних цінностей у Петрограді й Москві продовжувалася. Так, наприкінці грудня 1917 року П. Стебницький повідомляв з Петрограда Генеральне секретарство освітніх справ, що комісія під керівництвом Ф. Вовка і за активної участі В. Щавинського вже зібрала значний матеріал для підготовки каталогу «Україніка», у якому мали бути зібрані відомості про українські старожитності в петроградських музеях, архівах та бібліотеках. Планувалося найближчим часом опрацювати й упорядкувати ці дані та видати друкований каталог, який мав би надати українському уряду «науково оброблений матеріал на дальші офіційні заходи про долю цих річей». У той же час у Москві над складанням списків пам'яток української історії і культури, що містилися в державних музеях і приватних колекціях, продовжував роботу О. Новицький [Кот, Нестуля 1996, с. 25].

Укладання Берестейського мирного договору 1918 року зупинило більшовицьку окупацію України. Тоді ж за розпорядженням міністра освіти В. Прокоповича при Міністерстві народної освіти було утворено Комісію для підготовки матеріалу для Мирного договору з Росією. У складі комісії передбачалася робота трьох секцій - архівної, археологічно-мистецької та фінансової. Серед головних завдань комісії зазначалося: «Треба застережити справу із передачею Українській Республіці її колишніх державних архівів, військових клейнодів та старовинних речей, дорогих Українському громадянству». Відповідальність за організацію роботи комісії покладалась на директора департаменту загальних справ П. Зайцева. Голові архівно-бібліотечного відділу департаменту мистецтв О. Грушевському пропонувалося очолити архівну секцію комісії, запросивши до роботи в ній

М. Грушевського, І. Каманіна, М. Василенка, О. Левицького. Роботою археологічно-мистецької секції доручалось керувати М. Біляшівському, який мав залучити до неї К. Широцького та Д. Щербаківського [Кот, Нестуля 1996, с. 25].

Перше засідання архівної комісії відбулося 12 квітня 1918 року. Одне з ключових питань – вироблення принципів, за якими треба було домагатися повернення з Росії культурних цінностей. Проте підходи до вирішення питання були доволі поміркованими та реалістичними. Комісія визначила ті пам'ятки, повернення яких треба було домагатися в першу чергу. Серед них згадувалися такі: в архіві та бібліотеках Академії наук – усі матеріали Рум'янцевського опису та інших збірок, вивезені з України й передані до Академії наук; з Рум'янцевського музею – деякі документи XVIII–XIV ст., Євангеліє Заславських, ряд рукописів; з архіву Міністерства юстиції - книги козацьких судів, магістратських справ, матеріали Київського окружного суду, справи Сенату по «малоросійській експедиції», колекції генеральних слідств; з архіву Священного Синоду - матеріали уніатських митрополитів. Окрім того, бажаним було повернення в Україну збірок Лукашевича й Маркевича з Рум'янцевського музею, з архіву Міністерства юстиції - Литовської метрики таї Метрики Коронної, з Варшавського архіву - матеріали Люблінського трибуналу з українських справ; з архівів Міністерства закордонних справ і Міністерства юстиції - документи про Україну з архіву колишніх московських приказів; з архіву Головного управління у справах друку - усі затримані цензурою рукописні твори українських письменників і справи, пов'язані з ними. Утім, на думку учасників засідання, цей список не міг бути остаточним, тож Комісія визнала цей реєстр ще неповним і лише після завершення повного обстеження матеріалів архівів Москви й Петрограда буде «тільки й можливо» скласти його в повному обсязі [Кот, Нестуля 1996, с. 26].

На початку квітня 1918 року до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський. 30 квітня року було призначено новий український уряд.

Народний міністр освіти УНР В. Прокопенко 2 травня 2018 року видав свій останній наказ про припинення власних повноважень і з подякою до всіх співробітників Міністерства за віддану й щирю працю для українського народу. Так було завершено перший етап боротьби за повернення українських культурних цінностей з Росії [Кот, Нестуля 1996, с. 26].

Підсумовуючи, можна зазначити, що з перших днів падіння російського самодержавства, суспільне відчуття несправедливості та масштабів втрат українських культурних цінностей, що їх століттями вивозили до Росії, ідея повернення втрачених національних реліквій, музейних, архівних та бібліотечних фондів одразу набула загальнонаціонального характеру і стала невіддільною складовою частиною державницького ідеологічного концепту Української революції 1917–1921 років. Діячі науки й культури зуміли від самого початку надати практичній реалізації цієї ідеї організованого, системного та науково обґрунтованого характеру. Вони ясно усвідомлювали, що і як треба робити, здійснили перші реальні кроки на цьому історичному шляху. На жаль, початок більшовицької збройної агресії проти Української Народної Республіки і подальші події не дали цій праці досягнути логічного завершення. Але вперше започаткована в добу Центральної Ради та УНР ідея повернення національних культурних цінностей і досвід її впровадження назавжди залишилися в свідомості українського суспільства на всі майбутні десятиліття української історії.

Джерела та література

Берест, І. 2008. Втрати Національного музею у Львові в часи Першої світової війни. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 12. Львів.

Богуславский, М. М. 1979. Международная охрана культурных ценностей. *Международные отношения*. Москва.

Боряк, Т. 2011. *Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010)*. Ніжин.

- Білокінь, С., Ернст, Ф. 1988. Україна. *Наука і культура*, 22. Київ.
- Вкрадена Грамота - Події і Розбірки. Інтелекстус. URL:
http://www.patent.net.ua/intellectus/inteligibilisation/clear_up/1529/ua.html.
- Вісті з Центральної Ради*. 1917, 5 (май). Київ, с. 3.
- Вісті з Української Центральної Ради*. 1917, 7 (травень), Київ.
- Жуков, Ю. Н. 1989. *Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917–1920 гг.* Москва.
- Кончин, Е. 1990. Эти неисповедимые судьбы. *Молодая гвардия*. Москва.
- Кот, С., Нестуля, О. 1996. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918. *Повернення культурного надбання України: документи свідчать*. Київ.
- Кот, С. 1995. Втрати культурних цінностей у роки визвольних змагань (1917–1920). *Розбудова держави*, 11.
- Кот, С. 2020. *Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX - початку XXI ст.)*. Київ.
- Кот, С. 1995. Проблеми повернення українських культурних цінностей у контексті історії та права: українські культурні цінності в Росії. *Розбудова держави*, 10.
- Кот, С. 2015. *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»*. Київ.
- Лозенко, Л. 1994. Архівні втрати: вивезене до Росії. *Пам'ятки України: історія та культура*, 3–6.
- Макаренко, Д. Є. 1992. *Микола Омелянович Макаренко*. Київ.
- Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви». URL:
<https://web.archive.org/web/20190311071349/http://plyasheva.com.ua/muzey-pole-berestetskoi-bytvu.htm>.

Нестуля, О. 1994. *Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії)*. Київ; Полтава.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: каталог-справочник. 1985. *Будівельник*, Київ.

Романюк, В. 2019. Історія мандрів Богородчанського іконостаса. *Галицький кореспондент*. URL: <https://gk-press.if.ua/istoriya-mandriv-bogorodchanskogo-ikonostasa/>.

Россия. Военное министерство, приказы по военному ведомству 1853-1917. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/41676-rossiya-voennoe-ministerstvo-priказы-po-voennomu-vedomstvu-po-godam-spb-1853-1917>.

Рудий, Г. 2011. *Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодики 1917–1941 рр.)*. Київ.

Сергійчук, В. І. 1990. Доля української національної символіки. Київ. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. URL: <https://tokm.com.ua/istoriya-muzeyu>.

Українська Центральна Рада: документи і матеріали, 1. 1996. Київ.

Эрнст, Ф. 1918. *Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году*. Київ.

Ілля Ткаченко

старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу виставкової роботи
Музею історії Десятинної церкви